

MAIJS 2009 (16)

ILUSTRĒTA PA

VĒSTURE

PAR CILVĒCES LIELAJĀM DRĀMĀM UN PERSONĪBĀM

Viduslaiku
dendiji tērpās
greznās bruņās

TEKSTS: ILZE GRĪNUMA, FOTO: JĀNIS GRĪNBERGS

Dienu pēc dienas mūks ar ierastu kustību mērcā tintē spalvu un rūpīgi pārrakstīja viņam uzticēto tekstu. Tā varēja paiet arī gads, līdz grāmata bija gatava. Kloosteru skriptorijos tapušās grāmatas glabājas arī Latvijas Akadēmiskajā bibliotēkā un Latvijas Nacionālajā bibliotēkā. Tajās atrodamais senākais rokraksts rakstīts pirms aptuveni tūkstoš gadiem. Šķirstot pergamenta lapas, ir sajūta, it kā lapotu gadsimtus.

*Zosu spalvas,
melnā rieksta tintē,
zelts un pergaments*

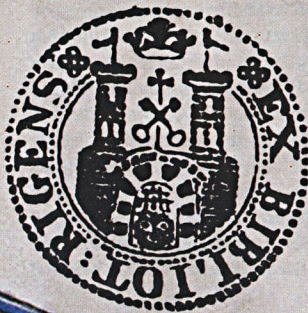
Zsmalcināti manuskripti

Latvijā senākos rokrakstus glabā Latvijas Akadēmiskā bibliotēka, kas dibināta kā "Bibliotheca Rigensis" un ir viena no vecākajām Eiropā.

Iespaidīgais priekšplāna manuskripts ir Dāvida psalmi Jeb "Psalterium Davidis" – Illelīks plemērs tam, cik pārdomāti mūki "ieguldīja" lapā tekstu.

1524. gadā dibinātās "Bibliotheca Rigensis" zīmogs grezno daudzas mūku rakstītās viduslaiku grāmatas.

oskrāpst atslēga, noklaudz enģes, un smagnējās durvis ir vaļā. "Nāciet, tas ir jāredz savām acīm!" veldina Latvijas Akadēmiskās bibliotēkas speciāliste Aija Taimiņa. Krātuvē glabājas vērtīgākās viduslaiku grāmatas – unikāli manuskripti, kas rakstīti klosteru skriptorijos pirms aptuveni 600–800 gadu.

Skats ir iespaidīgs – plaukts aiz plaukta, pilni desmitiem vienreizēju vēstures liecību brūnos ādas vākos ar greznem apkalumiem, metāla sprādzēm pret putekļiem un aprūsējušām ķēdēm, kuras reiz sargāja no zagļiem. "Tās ir grāmatas, kas jāsajūt – jāaptausta, jāpieliek roka," mudina Aija Taimiņa. "Drīkst?" "Protams, drīkst!" Šie manuskripti ir pārdzīvojuši simtiem gadu, kurus tricīnāja kari, plūdi, ugunsgrēki, slimības un dažādas citas nelaimes.

Labākie – jaundzimuši kazlēni

Visilgāk pirksti glabā sajūtu par grāmatas iekšlapām – maigi samtainām pergamenta loksniem, kas bija galvenais viduslaiku rakstāmmateriāls. Lai pie tā tiktu, vispirms nokāva un nodīrāja jaunos. Ādas trīs līdz sešas nedēļas noturēja kalķu sārmā un kārtīgi no abām pusēm notīrīja, tad nostiepa koka rāmjos un izkaltēja.

Tālāk topošo grāmatas lapu gludināja un berza ar pumeku vai krītu. Agrīnajā periodā pergamentu gatavoja uz vietas klosterī, bet vēlāk ar to galvenokārt nodarbojās pilsētu amatnieki.

Jo jaunāks bija nokautais lops, jo smalkāku rakstāmlapu varēja iegūt. Vislabākais pergaments bija gatavots no tikko dzimuša vai pat nedzimuša kazlēna vai jēra ādiņas, tā sauktās jaunavas ādas. Vienas rokraksta grāmatas izgatavošanai nereti bija nepieciešams prāvs ganāmpulks. Bībelei, piemēram, vajadzēja vidēji 170 loksnes. Tāpēc grāmata viduslaikos bija īpašs greznuma priekšmets, kuru atļāvās tikai baznīcas, klosteri un pašas ievērojamākās laicīgās personas.

ASV Ziemeļkarolīnas universitātes pētnieki šogad nāca klajā ar ziņu, ka viena viduslaiku grāmata vidēji var atrast ap simts dzīvnieku DNS. Uz DNS analīzēm zinātnieki balsta jaunākās seno rokrakstu datēšanas metodes.

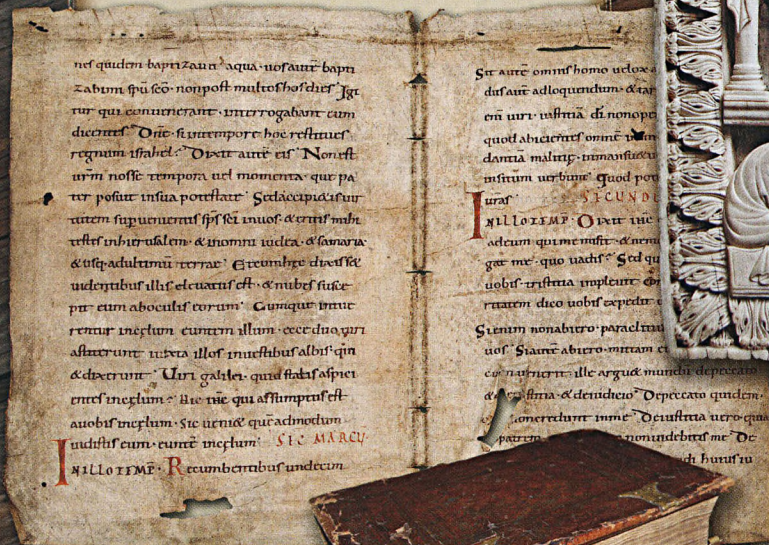
Katrs dara savu darbu

Kad āda bija sagatavota, skriptorijs mūki ķērās pie kāda tobrīd nozīmīga teksta pārrakstīšanas. Tas bija līdz pēdējam ▶

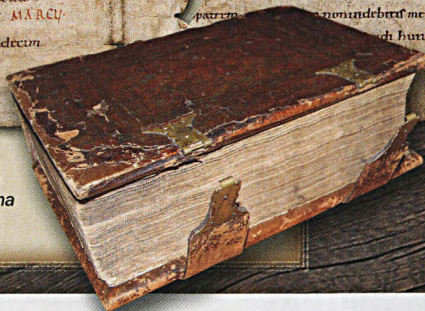
1000 gadu vecs rokraksts

Uecākais rokraksts Latvijas Akadēmiskajā bibliotēkā ir atrasts 15. gs. Bāzelē iespiestās Aurēlija Augustīna tekstu grāmatas vāka iekšpusē. Tas ir fragments no "Plenarium et Evangelium", datēts ar 9. gs. beigām vai 10. gs. un tapis kādā Rietumeiropas klosterī. Lai nebūtu lieki jātērē vērtīgais pergaments, manuskriptu vāku iekšpusi mūki visbiežāk aplīmēja ar vieciem rokrakstu fragmentiem.

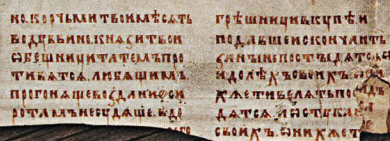
Viens no pieņēmumiem ir, ka senākie Akadēmiskās bibliotēkas pergamenta rokrakstu paraugi (10.–12. gs.) Rīgā varētu būt nonākuši, pateicoties 1208. gadā izdotajai pāvesta Innocentija III bullai. Pāvests aicināja vācu prelātus ziedot grāmatas jaunajai, bet trūcīgajai Livonijas baznīcai. Iespējams, 13. gs. 20. gados tās, saliktas mucās, uz Livoniju atveda ar kuģiem.

Vērtīgais 9. gadsimta rokraksta fragments bija ielīmēts Aurēlija Augustīna grāmatas vāka iekšpusē.

Skriptorijs viduslaikos bija tas pats, kas mūsdienās grāmatu izdevniecība.

Latvijas Nacionālās bibliotēkas senākais rokraksts ir liturģisks teksts senkrīvu valodā, datēts ar 14. vai 15. gadsimtu.

sīkumam pārdomāts process ar striktu darba dalīšanu – viens raksta tekstu, otrs filigrāni izizmē ilustrācijas, trešais ieviek iniciāļus, veido atsevišķi izņemamas rindas vai rindkopus. Manuskripta mākslinieciskā apdare aizņēma visvairāk laika. Nereti katrā lappuse bija īsts mākslas darbs, kura radīšanā mūkiem palīdzēja arī mākslinieki no laicīgās vides.

Īpaši izsmalcināta grāmatu ilustrēšana kļuva vēlīnajos viduslaikos, kad rokrakstus vēl nebija pārmākusī iespiestā

grāmatniecība līdz ar Gutenberga izgudrojumu. Nereti mākslinieki tā aizrāvās, ka apgleznoja arī no teksta brīvās lapu malas, tā pārkāpjot striktos kompozīcijas likumus. Piemēram, franču valodā rakstītajā manuskriptā "Bible moralisée" ir aptuveni 5000 ilustrāciju. To krāsas ir tik augstas kvalitātes, ka nav zaudējušas spožumu līdz pat mūsdienām.

Tekstus mūki rakstīja ar putna spalvu, bet tinti gatavoja paši. Melno krāsu taisīja no vara sulfāta un tā sauktā melnā

rieksta – zaļganiem izaugumiem jeb pangām, kas sastopami uz ozollapām. Zelta krāsu parasti ieguva no saberzta zelta vai iluminēja ar zelta foliju.

Ornamentiem puoto olas baltumu

To, cik liela būs topošā grāmata, lielā mērā noteica ne tikai rakstāmais teksts, bet arī konkrētajā brīdī pieejamie pergamenta krājumi. Grāmatas lielais formāts *in folio* nozīmēja, ka āda ir vienu reizi pārlocīta, bet pats mazākais bija

Manuskripts tapa pacietīgā darbā

Teksta izkārtojums lapā bija precīzi noteikts. Mūki strādāja atbilstoši tā laika izpratnei par kompozīciju un rokrakstu veidoja kā izsmalcinātu mākslas darbu.

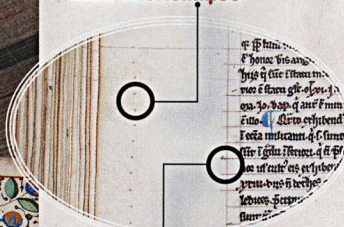

Zelta tintes recepte

Zepīdī dzīvsudrabu un arsēna sulfīdu iztecīnātā olas čaumalā un aizbāz caurumu. Pabāz olu zemi perētāšvistas. Īšad vista perēklī pamet, ņem olu, attaisi un saļauc tās saturu ar ūdeni tik tālu, lai var rakstīt. Tā ir iegūta zeltainā tinte.

1 Kad jēra vai kazlēna āda bija sagatavota rakstīšanai, pirmās darbs bija pergamenta liniošana. Lai būtu vieglāk savilkt tekstam līnijas, vispirms pergamenta ārmalā izdūra **CAURUMIŅUS**.

2 **LĪNIJAS** levilka, rūpīgi ievērojot lapas un teksta proporcijas. Sava vieta te bija pamattekstam, lielajiem iniciāļiem un rindkopām, viņjētēm un citām ilustrācijām.

3 Pie manuskripta strādāja vairāki mūki. Vispirms rakstīja tekstu, un to darīja **KALIGRĀFS** – parrakstītājs.

4 **RUBRIKATORS** vilka iniciāļus, ja tie nebija kā īpaši izziemēti, veidoja nosaukumus un izceļamās rindas un rindkopas. Visbiežāk viņš izmantoja sarkanu un zilu tinti.

5 Ja grāmatas ilustrācijas (miniaturās) bija paredzēts izmantot zelta foliju jeb lapu zelta krāsu, tad nākamais pie darba ķēras **ILUMINATORS**. Tas tāpēc, lai neizmērētu citas krāsas, jo zeltu pēc tam vēl pulēja.

6 **MINIATŪRISTS** zīmēja greznos iniciāļus un ilustrācijas, kurām nereti atvēlēja visu lapu, tāpat ornamentus un viņjētas. Dažkārt iniciāļus un ornamentus zīmēja arī iluminators.

et nos quia nisi uellet n̄ gaudet in mo.
Gratias domino caritati noui
tyallus ps dand. gratias
ite pace vs ite teuis est cor
qui tenet ad uenat agunt in quibz
om̄ibz est ea amon̄t i spa. Spa p̄m̄
recediam p̄m̄i aduenat. amon̄t p̄
tudiūi sc̄i aduenat h̄ i h̄ sepe t̄m̄
tā temp noua sunt uaria t̄m̄
Inen. moner ad laudem t̄m̄
nō b̄p̄m̄t vs. p̄m̄o s̄gn̄ de ōm̄
one saluātūi t̄m̄. S̄ ed̄ d̄m̄
mod̄ laudans ē t̄ annuntians. h̄
b̄m̄a d̄. Inuitant̄ ego ad laudem an̄
o uel qui noui est in ip̄o. oim̄ uel̄t̄ i ad̄.

Gratias d̄m̄o
ta t̄m̄na
t̄m̄ de m̄m̄
one x̄p̄i t̄m̄
none noum̄
n̄chel
a d̄m̄ūi. vs. t̄
m̄m̄na
mirabilia
antate do
mino can
tiam no
uum. q̄
mirabilia
fecit. h̄
saluātūi
sibi d̄m̄
eul. t̄
chum sā
cul.

Gratias d̄m̄o
om̄m̄ sa
lutare suum
m̄ conspectu
gentium re
uelatur in
st̄iam suā.

Recordatus
est m̄iesue
eruitatis
sue dom̄m̄
rabel. E. m̄
fud̄m̄. t̄
missionem redd̄
t̄m̄. qui modo
s̄m̄ uidebat t̄
q̄m̄m̄ t̄m̄.

Gratias d̄m̄o
om̄m̄ t̄m̄
lutare d̄m̄
m̄m̄o om̄is
tia. antate
t̄m̄ t̄m̄

Libellate do
mino om̄is
tia. antate
t̄m̄ t̄m̄

Psalte d̄m̄o
m̄ c̄m̄
c̄m̄

Psalte d̄m̄o
m̄ c̄m̄
c̄m̄

divpadsmitdaļformāts. Lielākais viduslaiku manuskripts pasaulē ir “Codex Gigas” – teju metru augsts un sver 75 kilogramus (par to var lasīt 12. lappusē). Latvijas Akadēmiskajā bibliotēkā lielākā grāmata ir 48 centimetrus augsts un 12,5 kilogramus smags foliants, iespiests Bazelē 1476. gadā. Tā ir inkunābula – grāmata, kas ir nevis rakstīta, bet iespiesta līdz 1500. gadam.

Mūki savus apjomīgos manuskriptus nerakstīja no pirmās lapas līdz pēdējai,

bet sadalīja pa burtņīcām, kuras darba beigās sasēja kopā ar auklu un iesēja vākos. Tiem bija jābūt ļoti izturīgiem, lai spētu nosargāt vērtīgo sējumu. Mūki vai pilsētu amatniecības darbņicu meistari par vāku pamatmateriālu izmantoja koku. Vienu līdz pusotru centimetru biežās plāksnes viņi apvilka ar ādu vai retāk – audumu, piemēram, samtu.

Grāmatu vākus mūki greznoja ar ornamentiem. Lai āda būtu mīksta, to samitrināja ar saputotu olas baltumu, ▶

Zālamana līdzību jeb "Parabolae Salomonis" greznā lapa.

Vērtīgākie manuskripti iegūti no Rīgas klosteriem

Dēc klosteru sabrukuma daļa tajos glabāto īpašumu nonāca pilsētu bibliotēkās. Starp vērtīgākajām rokraksta grāmatām, kas nonāca Rīgas pilsētas bibliotēkās "Bibliotheca Rigensis" īpašumā, ir "Missale Rigense". Tas ir 14./15. gs. toreizējā Rīgas arhibīskapa kanceleijā rakstīts rokraksts, kas stāvēja Doma baznīcā uz sānaltāra. Misāle ir dievkalpojumu grāmata, kurā atbilstoši baznīcas gadam sakopotas mises lūgšanas, dziesmas un sprediķi, kā arī priekšraksti par liturģiskās darbības gaitu. Rīgas misāli ir rakstījis vietējie rakstvedis. Viņa rokraksts nav tik gluds kā tradīcijām bagātās Rietumeiropas manuskriptos – gan svārstās uzspiediens, gan mainās rokraksta virziens.

Divi citi vērtīgi darbi ir Dāvida psalmi jeb "Psalterium Davidis" un Zālamana līdzības – "Parabolae Salomonis". Tie datējami ar 13. gs. un pārrakstīti Francijā. Lapojot senos manuskriptus, var pilnībā izbaudīt teksta rakstīšanas un konstruēšanas modeli, tā laika stilu, proporciju izvēli un krāsu salikumu.

Daudzām viduslaiku grāmatām savulaik pie vāka bija izturīga ķēde – lai vērtīgais manuskripts kaut kur "nenokļūtu"...

Tāda "Missale Rigense" stāvēja Rīgas Domā uz altāra, rakstīta lielākiem burtiem, lai baznīcas pustušā rakstus varētu izlasīt.

kam pievienoja nedaudz ūdens un sāls. Mīkstajā materiālā greznojumus spieda ar īpašiem spiedogiem vai veltnīšiem. Senu manuskriptu pētniecībā nozīmīgas ir izradījušās grāmatu vāku iekāpuses. Lai ietaupītu rakstāmmateriālu, mūki tajās līmēja "makulatūru" – nevajadzīgu vecu manuskriptu fragmentus. Kad 19. un 20. gadsimtā zinātnieki sāka pastiprināti pētīt viduslaiku atstāto mantojumu, atklājās, ka nereti tieši tie ir atrodamī vislielākie dārgumi. Tāda

veidā arī Latvijas bibliotēkas ir tikušas pie saviem vecākajiem rokrakstiem. **Ķēdes sargā no zagļiem** Gatavie manuskripti ar baznīcas svētajiem rakstiem, dzīves stāstiem, baznīctēvu sacerējumiem visbiežāk nonāca klostera bibliotēkā. "Clastrum sine armario est quasi castrum sine armamentario," skan tālaka paruna. Klosteris bez grāmatu skapja ir kā cietoksnis bez arsenāla. Manuskriptus glabāja skapjos un

nereti arī uz speciālām pultīm, jo citādi smagās grāmatas nemaz nevarēja izlasīt. Lai grāmata no pulsta nenokristu, to piestiprināja ar ķēdi. Tomēr ķēdei bija arī citādi sargājoša funkcija – lai garnadži dārgumu neaiznestu. Līdz pat mūsdienām saglabājušies manuskripti, pie kuriem palicis šis izturīgās ķēdes gals. Sējuma beigās vai sākumā uz priekšlapām dažkārt bija ierakstīti arī lāsti zagļiem. Manuskriptus pret nolietotošanos nereti sargāja metāla apkalumi vāku stūros

"Īstā" erceņģeļa spārni ir mirdzoši un krāsaini kā stundu lūgšanu grāmata "Preces scriptae".

Ieraugot uz spilventiņa dusošo grāmatu, ir tik viegli iztēloties tās lasītāju gremdējamies lūgšanās...

un sprādzēs ādas siksnās. Aizsprādzēta grāmata mazāk deformējās un nepieļāva putekļu piekļūšanu pergamentam. Reizēm vērtīgo tekstu lika īpašā futrālī.

Deficītu novērs barbariski

Lai grāmatu izgatavošana nebūtu tik ļoti atkarīga no svaigu dzīvnieku ādām, mūki drīz vien iemanījās izmantot reiz jau lietotu pergamentu. No tā nomazgāja vai nokasīja antīkos tekstus, un to vietā

Lūgšanas katrai stundai

Dn principio erat verbum..." Jeb "iesākumā bija vārds, un vārds bija pie Dieva, un Dievs bija vārds. Tas bija sākumā pie Dieva, un caur Viņu viss ir radīts." Tā sākas vērtīgākais Latvijas Nacionālās bibliotēkas rokraksts – ilustrēta stundu lūgšanu grāmata "Horae Beatae Mariae Virginis". Pēc vēsturnieka Leonīda Arbusova (1882–1951) pieņēmuma, šis rokraksts, tāpat kā greznā samtā iesietā "Preces scriptae" Latvijas Akadēmiskajā bibliotēkā, reiz piederējis Rīgas virsbīskapam Mihaelam Hildebrandam (1433–1505).

Stundu lūgšanu grāmata bija pirmās, kuras pārrakstīja nevis mūku vajadzībām, bet augstākās sabiedrības lietošanai. Tas bija neliels, nereti kabatas formāta darbs, kurā apkopoti dievbijīgi teksti lasīšanai mājās: lūgšanas un psalmi jaunavai Marijai, grēku nožēlas, litānijas, bet beigu daļā varēja gremdēties lūgšanās, kuras atpestī no piepešas nāves. Grāmatā ir arī liturģisks svēto kalendārs. Lūgšanu saturs bija atkarīgs ne tikai no attiecīgā reģiona tradīcijām, bet arī pasūtītāja vēlmēm un maka biežuma.

"Horae Beatae Mariae Virginis" ir 15. gs. 80. gados Francijā tapis manuskripts ar greznām miniatūrām, kurās bagātīgi izmantoti augu ornamentu un nav zeltos zeltījums.

pārrakstīja viduslaiku baznīctēvu sacerējumu. Tā, piemēram, Eiropā zuda virkne Eiklīda, Vergīlija un citu klasiķu darbu. Vēlāk, renesanses laikā, tāpat mazgāja nost viduslaiku tekstus.

Par laimi, pirmtekstu nav iespējams izdzēst pilnībā, jo tinte pergamentā iedās tik dziļi, ka rada tajā ķīmiskas izmaiņas. Jau kopš 17. gadsimta zinātnieki pirmteksta atjaunošanai izmantoja dažādas skābes, kuras izgaismoja rakstīto. Savukārt mūsdienās pirmo rakstīto

tekstu uz pergamenta var iegūt, to fotografējot vai ar īpašu aparatūru skenējot. Uz jutīgas filmas teksts ir izlasāms, bet pats manuskripts netiek vairs bojāts.

Klosteri izput, grāmatas paliek

Sākot ar 13. gadsimta vidu, bet jo īpaši 14. gadsimtā, klosteri pamazām zaudēja monopolstāvokli grāmatniecībā. Dibinoties universitātēm, arī tās sāka veidot savas bibliotēkas un mācību materiālu pārrakstīšanā iesaistīja studentus. Pilsētās ▶

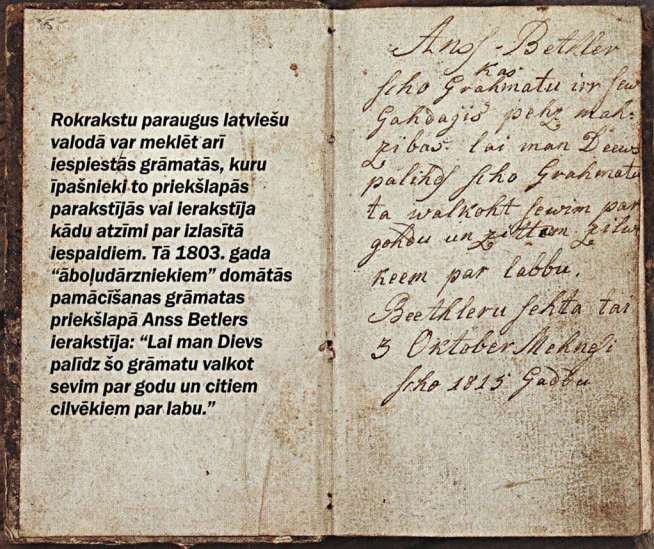
**Latviski
visbiežāk
rakstīja:**
runāšanas –
runas, savas
veida sprediķus,
dziesmas,
bisgrāfijas,
draudžu vēstures,
episkus sacerējumus.

Hernhūtieši mudināja rakstīt latviešu valodā

“Es esmu piedzimis tai 15. oktobrī 1728 (...) Mani vecāki ļoti par to bēdējās, ka man nevarēja skolā dot, jo tajā laikā Vidzemē daudz nebija, kas grāmatu mācēja,” raksta Podiņu Mārtiņš savā biogrāfijā ap 1777. gadu.

Latviešu tautas līdzdalība rakstītās literatūras veidošanā sākās 18. gadsimtā, kad zemnieku vidū rakstību veicināja hernhūtiešu brāļu draudžu darbība Vidzemē. Pirmais zināmais rakstītājs no latviešu tautas vidus ir Valmiermuižas kalējis Kīša Pēteris, kurš ne tikai uzrakstīja autobiogrāfiju, bet arī pārrakstīja tulkotas runas. Intelīģence tajā laikā pārsvarā rakstīja vāciski.

Kopumā līdz mūsdienām ir saglabāties aptuveni pusotrs tūkstotis latviešu rakstītu rokrakstu. Latvijas Nacionālajā bibliotēkā glabājas arī senākais apcerējums par Latvijas vēsturi latviešu valodā. 128 lappušu biezo rokraksta grāmatu sarakstījis J. Pulans. Par autoru zināms tik vien, ka tas rakstījis 1796. gadā.

Rokrakstu paraugus latviešu valodā var meklēt arī iespiestās grāmatās, kuru īpašnieki to priekšlapās parakstījis vai ierakstīja kādu atzīmī par izlasīto iespaidiem. Tā 1803. gada “āboludārzniekiem” domātās pamācīšanas grāmatas priekšlapā Anss Betlers ierakstīja: “Lai man Dievs palīdz šo grāmatu valkot sevīm par godu un citiem cilvēkiem par labu.”

uzplauka manuskriptu izgatavošanas un iesiešanas darbnīcas, laicīgā pārrakstītāja nodarbi pamazām veidojot par atsevišķu arodu. Sākotnēji pārrakstītāji lielākoties strādāja pie juridiska satura tekstiem, bet, amatam attīstoties, kļuva arī par vēstuju rakstītājiem un ikvienas kancelejas neatsveramiem palīgiem.

Pilsētu attīstība ievērojami mazināja klosteru ietekmi uz sabiedrības kultūras dzīvi un tās izaugsmi kopumā. 16. gadsimtā daudzi no tiem paputēja, bet tos, kuri vēl darbojās, nereti izpostīja kari, reliģiskās un politiskās cīņas. Lielu daļu

klosteru bibliotēku izdevās glābt – tās visbiežāk nonāca pilsētas īpašumā.

Tieši tā veidojies arī Latvijas Akadēmiskās bibliotēkas vērtīgais krājums, kad reformācijas laikā rīdzinieki izdemolēja un likvidēja Rīgas klosterus. “*Bibliotheca Rigenensis*” – Rīgas pilsētas bibliotēkas – pamati likti 1524. gadā, pārņemot dominikāņu un franciskāņu klosteru krājumus. Pirmajā laikā bibliotēkai nodeva piecas inkunābulas, no kurām četras saglabājušās līdz mūsdienām.

Aija Taimiņa vedina aplūkot vienu no bibliotēkas lielākajiem lepnumiem –

Rīgā rakstīto iespaidīgo “*Missale Rigense*”, kas datēta ar 14./15. gadsimtu. “Un tāda tā stāvēja Doma baznīcā uz altāra!” Izjūtas, to pētot, ir netveramas, īpaši, kad pēc brīža viss lielais bibliotēkas rakstāmgalds ir pilns simtiem gadu vecu grāmatu, kuru apmelnējušie stūri runā paši par sevi. Uz tumšsarkana samta spilventiņa Aija Taimiņa saudzīgi noliek greznu lūgsmo grāmatu: “Palūkojiet, cik krāsaini šim eņģelim ir spārni!”

KONSULTĒJA LATVIJAS NACIONĀLĀS BIBLIOTĒKAS RETO GRĀMATU UN ROKRAKSTU NODALAS SPECIĀLISTE LIUJA LIMANE UN LATVIJAS AKADĒMISKĀS BIBLIOTĒKĀS ROKRAKSTU UN RETO GRĀMATU NODALAS SPECIĀLISTE AJA TAIMIŅA.